

В.Р.Нахманович*

БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ І МАСОВІ РОЗСТРІЛИ ЄВРЕЇВ КИЄВА ВОСЕНИ 1941 р.

Болюче і до цього часу заполітизоване питання участі Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва у вересні–жовтні 1941 р. розглядається у статті у трьох контекстах: історії перших місяців окупації м. Києва і створення місцевої поліції; сучасної української історіографії тих подій; контрпропагандистської боротьби, яку вів Радянський Союз наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х рр.

У межах даної статті я хотів би зупинитися лише на одному питанні: участі Буковинського куреня у масових розстрілах євреїв м. Києва в Бабиному Яру наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. Досить велика кількість вітчизняних істориків як у солідних наукових дослідженнях, так й у публіцистичних виступах впевнено стверджують про значну, якщо не провідну, роль української поліції, зокрема Буковинського куреня, у зазначених подіях.

Треба зауважити, що поруч з істориками, які активно просовують зазначену тезу (до їх праць ми ще звернемося), існує певна кількість дослідників, які просто уникають обговорення цієї проблеми. Виникає думка, що їх бентежить саме перебування куреня у Києві під час розстрілів, що майже «автоматично» робить його безпосередньо причетним до масових страт. Власне ж, факт появи куреня у Києві у перші дні окупації під сумнів не ставиться. Адже найгіпнотичніший вплив справляє історія про прибуття буковинців до Києва у товарних вагонах пробного потяга (або навіть на відкритих платформах, які було причеплено на випадок замінування залізничної колії) за допомогою машиністів – колишніх учасників Листопадового рейду 1921 р. отамана Ю. Тютюнника.

Так, автори апологетичної праці «Буковинський курінь в боях за українську державність» А.Дуда і В.Старик наводять подробиці цієї «одисеї» і підкреслюють, що «буковинцям вдалося дістатися до столиці України відразу ж після відходу більшовиків». Трохи далі вони уточнюють, що «не минуло й тижня після» зайняття вермахтом Києва, як туди «прибув і Буковинський курінь, що на той час нараховував 700–800 осіб»¹.

Автори вступної статті до збірки документів радянських спецслужб «Київ у дні нацистської навали», посилаючись на А.Дуду і В.Старика, теж зазначають, що Буковинський курінь прибув до Києва десь у двадцятих числах вересня. «Таким чином, – підсумовують вони, – чисельність, по суті, невідконтрольних нацистам українських поліцейських формувань у столиці за короткий час сягнула півтори тисячі чоловік»².

Так само не вдається до подробиць і один з авторів названої статті А.Кентій. У монографії, присвяченій історії ОУН у 1941–1942 рр., він приділяє Буковинському куреню лише один абзац, де, між іншим, зазначає, що, «увійшовши слідом за німецькими військами до Києва, курінь заявив про своє підпорядкування Українській національній раді. Частина особового складу Буковинського куреня вступила до підрозділів української поліції»³.

С.Кот у статті, присвяченій діяльності оунівського підпілля в окупованому Києві, стверджує, що Буковинський курінь прибув до міста «в середині жовтня

* Нахманович Віталій Рафаїлович – завідувач відділу Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

1941 р.»⁴ При цьому він посилається на розвідку В.Вериги «Буковинський курінь», яку було вміщено у збірнику статей і спогадів «На зов Києва».

В.Верига, як він сам зазначає, писав статтю «на основі брошурки сот. Петра Войновського «Буковинський курінь, 1941–1945» і розповідей Івана Хохлача, Івана Сербина та о. Теодора Глуханюка, колишніх членів цього куреня»⁵. Автор стисло переповідає історію прибуття буковинців до Києва пробним потягом, а потім вказує, що «завдяки цьому перші члени куреня прибули до Києва зараз за німецькими фронтовими частинами»⁶. Це знов-таки означає, що курінь прибув до Києва у двадцятих числах вересня, але аж ніяк не у середині жовтня.

Нарешті, директор бібліотеки ім. О.Ольжича, в якій зберігається архів ОУН(м), О.Кучерук 2005 р. опублікував у малотиражній збірці матеріалів чергової конференції Музею історії м. Києва документ, який, на перший погляд, взагалі-то мав би одразу зняти обговорюване питання. Але у вступній статті до публікації О.Кучерук вдавсь до методологічної помилки, зазначивши, що П.Войновський «розповідає, що він і основна частина складу... куреня приїхали до Києва потягом в середині листопада»⁷. Але ж річ у тім, що у спогадах П.Войновського, на які посилається О.Кучерук, дату прибуття куреня до Києва взагалі не зазначено⁸. Відтак, О.Кучерук механічно поєднав інформацію з двох документів, що, зважаючи на їхній характер (про що нижче), є некоректним.

О.Кучерук єдиний зі згаданих дослідників, хто якоюсь мірою торкається проблеми участі української поліції у розстрілах у Бабиному Яру. Але і тут він не вдається до глибокої дискусії. Коментуючи твердження О.Круглова (про його працю див. нижче) про те, що «до 26 вересня у Києві зібралося понад 2 тис. поліцаїв і есесівців», він обмежується таким зауваженням: «Автор легко ставить на одну дошку окупантів – регулярні есесівські загоони – і українську поліцію, що тільки-но почала формуватися, до того ж есесівці вказані другими, це підштовхує вважати, що основною силою, яка проводила розстріли в Бабиному Яру, були не німці, а українці, а це не відповідає дійсності»⁹.

Різні відомості наводять у спогадах і деякі безпосередні учасники подій. Так, учасник першої київської похідної групи ОУН(м) К.Радзевич пише, що «в жовтні або на початку листопада 1941 р. до Києва прибув курінь війська, організованого з полонених Червоної армії в Житомирі», який називався «Курінь Київ». А далі зазначає, що «незабаром прибув до Києва Буковинський курінь під командою сот. П.Войновського»¹⁰. Із цього виходить, що буковинці з'явилися десь наприкінці жовтня – у середині листопада.

М.Гартимів, автор уміщених поруч спогадів, який долучився до складу куреня пізніше з групою галичан, стверджує, що їхня група «виїхала зі Львова 1-го листопада 1941 року», «з третього на четвертого листопада... їхала вагонами цілу ніч і щойно ранком прибула до Києва». Автор пояснює, що в їх групі «було 250 людей, яких узявся перевезти комендант Буковинського куреня Петро Войновський, який саме тоді перебував у Львові»¹¹. Між тим зі спогадів самого П.Войновського нам відомо, що ця поїздка відбулася за деякий час після того, як курінь склав присягу Українській національній раді у Києві, а самого його було призначено військовим референтом УНР¹². Оскільки, по-перше, присягу УНРаді буковинці склали не одразу по прибутті до Києва, а по-друге, у Львові П.Войновський перебував не одну добу, то це означає, що курінь мав з'явитися в столиці України не пізніше першої половини жовтня.

З.Городиський у розвідці, присвяченій Українській національній раді, хоч і зауважує, що «мав честь брати участь у поході на Київ... у складі однієї з частин» Буковинського куреня, але уникає визначення будь-яких дат, у т.ч. появи куреня в Києві і складання ним присяги УНРаді. Єдине, що він згадує про перебіг походу, так це те, що «перейняті соборницькою ідеєю, ми поспішали і були невтомні»¹³.

Оскільки головною об'єктивною проблемою будь-яких спогадів, складених через великий проміжок часу після подій, є саме визначення точних дат, ми доки відкладемо аналіз зазначених документів. Натомість спробуємо датувати появу Буковинського куреня у м. Києві на підставі інших джерел. Це, по-перше, «Короткий нарис перебігу організації Української охоронної поліції м. Києва». Російський переклад цього документа, що зберігається в архіві СБУ, опубліковано у збірнику «Київ у дні нацистської навали»¹⁴. Проте публікаторам залишилися невідомими як автор документа, так і дата його створення, тому вони умовно (за змістом) датували його 1 липня 1942 р. Тим часом існує й оригінал «Нарису» українською мовою, який зберігається у фонді «Архіву-музею переходною доби» в Київському обласному архіві¹⁵. Він уже відомий дослідникам. До нього, наприклад, звертався Ф.Левітас, про що йтиметься нижче. «Нарис» супроводжується датованою 11 серпня 1942 р. запискою такого змісту:

«До Музею-архіву в Києві.

Пересилаю короткий нарис про засновання і зорганізованя УОП у Києві.

Крім того, я доручив районам переслати також матеріали безпосередньо до Вас.

Інших матеріалів для музею подати не можу. Сучасна схема організації поліції і склад штабу не підлягає оголошенню, тому всі зміни, що зайшли після 1.7.42 р., не є в нарисі зазначені».

Текст має власноручний підпис А.Кабайди, «сотника і команданта штабу УОП»¹⁶. Кар'єра А.Кабайди в київській поліції розпочалася лише наприкінці 1941 р. Станом на 1 січня 1942 р., він – секретар коменданта штабу (на той час ним був кур. Г.Захвалинський)¹⁷. На 1 липня А.Кабайда вже заступник коменданта (Г.Захвалинського на цій посаді змінив сот. В.Буткевич)¹⁸. І лише у липні 1942 р. він, нарешті, очолив штаб УОП.

Значно більше інформації містить документ, про який ішлося вище, а саме: опублікований О.Кучеруком звіт про організацію української поліції у Києві у 1941 р.¹⁹ Стосовно його автора О.Кучерук пише:

«Першим комендантом української поліції м. Києва був Андрій Орлик [До цього додано примітку: «Про нього практично нічого не відомо, можливо, що це його справжнє прізвище». – В.Н.]... Про свою діяльність у Києві Орлик підготував звіт, датований 18 липня 1942 р.»²⁰.

При публікації документу надано назву «Звіт А.Орлика (Ксенон)»..., хоча за текстом усі персонажі позначаються лише ініціалами, а підписаний звіт – псевдо «Ксенон»²¹.

О.Кучерук вдається до низки тверджень, які, щонайменше, потребують додаткового аналізу, а саме: щодо того, чи Орлик був першим комендантом міської поліції, щодо його імені, а також щодо авторства звіту.

По-перше, дійсно у нарисі А.Кабайди²² зазначено: «29 вересня починає працювати штаб (тоді називається Команда української поліції).

Командантом міста є призначений пор. ОРЛИК. Він починає організовувати перші райони... З днем 1 жовтня ці райони приступили до виконання поліційної служби»²³.

Із цього випливає, що пор. Орлик очолив міську поліцію вже 29 вересня. Але у «звіті Ксенона» (так ми будемо поки що називати опублікований О.Кучеруком документ) читаємо: «І так, біля 15.10 була зорганізована міська команда поліції. Командантом її був назначений пор. О. ...»²⁴. До того «Ксенон» писав: «Коло 1.10 приїхало два транспорти поліції з Житомира в силі 150 чоловік із поручником К. та Ч. ... Цей гарнізон із бігом короткого часу з таборів полонених був доповнений до 300 чол., командантом цього гарнізону став пор. К., його заступником – Ч., який пізніше перейшов до команди обласної поліції...»²⁵. Цілком вірогідно, що зазначений гарнізон під командою пор. К. не мав статусу

міської поліції, а становив саме зав'язок майбутнього Київського куреня, про який писав К.Радзевич. Але й у такому випадку дата, коли пор. О[рлик] обійняв посаду коменданта, потребує додаткового уточнення.

По-друге, плутанину спричиняє той факт, що у нарисі А.Кабайди поруч із пор. Орликом, «командантом міста», згадується «старш[ина] [для] спец[іальних] дор[учень] пор. Андрій Орлик», який входив до штабу УОП, сформованого 3 листопада²⁶. Але розв'язати цю проблему дозволяє порівняння зі «звітом Ксенона». Там ми читаємо, що «її [міської поліції – В.Н.] командантом став курінний З., ... інспекційним – пор. О.» Далі автор зазначає, що «в Києві були три курені поліцейні, курінь «Київ» – пор. О., ... курінь по районах – курінний З., який був фактично міською поліцією, бо обнимав 12 районів Києва»²⁷. Відтак поруч із пор. О[рликом], командиром Київського куреня був і пор. О[рлик], який служив у штабі Г.Захвалінського. Далі у «звіті Ксенона» зазначено, що «около 1.12 пор О. був примушений стар[шинським] товаришським судом за надужиття старшинського права звільнитися з поліції, а на його місце прийшов сотник М.»²⁸. Це збігається з даними нарису А.Кабайди, в якому станом на 1 січня 1942 р. старшиною для спеціальних доручень штабу УОП названо вже сот. Мельничука²⁹. Таким чином, ми доходимо висновку, що у київській поліції одночасно служили пор. Орлик, комендант міської поліції, який згодом очолив Київський курінь, і пор. Андрій Орлик (невідомо, було то псевдо чи справжнє прізвище).

І, нарешті, щодо ототожнювання «Ксенона» з колишнім комендантом київської поліції. З одного боку, це, нібито, не суперечить наявним джерелам. Наприкінці звіту, датованого 18 липня 1942 р., довідуємося, що його автор відійшов «з поліції»³⁰. З інших документів знаємо, що Орлик (справжнє ім'я якого було Анатолій Конкель³¹) наприкінці 1941 р. звільнився з поліції і, побоюючись арешту, до травня 1942 р. ніде не працював і взагалі не виходив з дому³². Далі, «Ксенон» зазначає, що по відході від поліції він «і дальше держав із поліцією зв'язок. Крім того, нав'язав контакти з Вінницею, з Проскуровим та Житомиром. Зорганізував військову бойову сітку на Волині»³³. Знов-таки, з інших документів нам відомо, що у травні 1942 р. Орлик почав працювати у якійсь німецькій фірмі чи то кур'єром, чи то бухгалтером і часто їздив у відрядження³⁴.

Але інші деталі звіту не дають можливості приписати його Орликові. Так, хоч схоже, що розповідь у ньому всюди ведеться від першої особи, про обох Орликів говориться як про «пор. О.» Далі, у тому місці, де йдеться про створення «міської команди поліції», «Ксенон» зазначає: «Командантом її був назначений пор. О., якого я дістав з кандидатурою [виділено мною. – В.Н.] ...»³⁵. А з цього можна зробити висновок, що автор звіту і комендант міської поліції пор. О[рлик] – це, вочевидь, різні особи.

Нарешті, наприкінці звіту «Ксенон» зазначає:

«Заки я знаходився в поліції, займався виключно організаційно-поліційною роботою. Організував, інстругував та кермував поліцією через її командний склад [виділено мною. – В.Н.]»³⁶. На наш погляд, із цього виходить, що автор був не безпосереднім керівником поліції, а, так би мовити, «комісаром» при ній.

Але, хоча на сьогодні і не можна з'ясувати справжнього прізвища «Ксенона», маємо достатньо інформації для того, щоб визначити його, так би мовити, «організаційну приналежність». На початку звіту він зазначає: «Від 1.7 до 31.8.41 я працював у краєвій команді української міліції у Львові. При кінці серпня мені було доручено звільнитися та приготуватися до виїзду на СУЗ. Дня 1.9.41 я був звільнений і зголосився до виїзду, перед виїздом було мені доручено організування поліції в Києві та сказано дібрати собі людей до помочі... 8.9.41 ми виїхали зо Львова, а дня 10.9. прибули в Житомир»³⁷.

Це дозволяє стверджувати, що «Ксенон» був членом (або, навіть, провідником) однієї з т. зв. «київських похідних груп ОУН», які, за свідченням К.Радзевича, влітку 1941 р. організовували у Львові Т.Бах-Бойчук і Я.Гайвас³⁸.

Тепер повернемося до нарису А.Кабайди. Можна припустити, що десь на початку липня 1942 р. Архів-музей переходової доби звернувся до міської поліції з проханням надати матеріали для написання історії її організації. Можливо, А.Кабайда, який погано знав перебіг подій 1941 р., звернувся до одного з колишніх керівників поліції. «Ксенон», який уже багато часу був не при справі, з радістю взявся за роботу і докладно описав усе, що відбувалося. Втім, цілком можливо, що обставини появи докладного звіту були зовсім інші.

Так чи інакше, але саме у «звіті Ксенона» чітко зазначено, що «у половині листопада приїхали з Бердичева буковинці, з яких було сформовано другий курінь»³⁹. Взагалі цього свідчення мало б вистачити. Автор звіту був докладно знайомий з історією київської поліції від самого її початку, з часу події пройшло трохи більше ніж півроку. Але все ж таки бажано було б цю інформацію перевірити. І ось чому. Річ у тім, що те, що взагалі пише «Ксенон» про Буковинський курінь якимось дисонує з тим, що пишуть самі буковинці, або їхні істориографи.

Так, у «Ксенона» нічого немає про героїчну втаємничену поїздку куреня до Києва на пробному потязі по, ймовірно, замінованій залізниці, що завершується прибуттям до столиці майже за самим вермахтом. Натомість він стисло повідомляє, що саме напередодні здобуття німцями Києва, коли йшлося про відбір людей для створення міської поліції, «в Бердичеві знаходився табор буковинцев..., з яких можна було вибрати багато людей до помочі, але німецьке військово командування не хотілось на те погодитися й держали їх у резерві, мовляв, із них також буде організовуватися поліція на Київ»⁴⁰.

Далі, «Ксенон» нічого не розповідає про урочисте прийняття Буковинським куренем присяги УНРаді і взагалі про визначну роль цієї формації в діяльності київської поліції. Натомість він лише повідомляє, що серед трьох київських поліцейських куренів був і курінь «Буковина», який очолював «пор. В.». А перед тим зазначає, що до куреня «Київ» «пізніше був взятий кур[інь] „Буковина”⁴¹. Це вже прямо суперечить даним, які наводять А.Дуда і В.Старик, які, навпаки, стверджують, що «у середині жовтня до його [Буковинського куреня – В.Н.] складу влився і Київський курінь, зорганізований заходами членів ОУН із військовополонених українців, вихідців зі Східної України»⁴². До речі, у нарисі А.Кабайди взагалі не згадуються ані Київський, ані Буковинський курені.

Ми вбачаємо за цими розбіжностями відгуки неминучої конкуренції за історичний пріоритет, яка виникає у будь-якому русі і часто призводить до величезних мемуарних битв. Не випадково, що інформація «Ксенона» щодо появи буковинців у Києві збігається з тою, що подає учасник іншої київської похідної групи К.Радзевич⁴³. Так само це пояснює, чому П.Войновський і З.Городиський уникають називати точну дату приїзду буковинців до столиці і чому А.Кабайда майже не скористався «звітом Ксенона».

Все це змушує нас перевірити дані «звіту Ксенона» за допомогою інших джерел, насамперед, спогадів П.Войновського, де згадано цілу низку подій, які можна датувати досить точно.

По-перше, визначимося з крайньою датою, пізніше якої Буковинський курінь не міг з'явитися в Києві. Це неважко зробити. П.Войновський розлого описує, як очолюваний ним курінь брав участь в урочистій панахиді в Андріївській церкві у 20-ту річницю загибелі героїв Базара⁴⁴. Дату заходу ми знаємо точно. Хоча річниця Базара припадає на 21 листопада, панахиду було проведено у неділю, 23 листопада, про що повідомило у найближчому числі «Українське слово». Зрозуміло, що про Буковинський курінь нічого сказано не було, але зазна-

чалосся, що в урочистостях взяли участь «представники Української національної ради – професор Величківський, генерал Микола Капустянський, інженер Бойдуник і д-р Кандиба»⁴⁵. Підкреслимо, що то був перший і останній випадок згадки в «Українському слові» як про УНРаду, так і про О.Кандибу-Ольжича.

Спробуємо тепер визначити іншу крайню дату, а саме ту, раніше якої буковинці не могли з'явитися в Києві. Це, насправді, теж не дуже складно. П.Войновський розповідає, що по приїзді в столицю, після того, як курінь парадним маршем пройшов містом, біля входу до приміщення поліції на вул. Володимирській, 15 їх зустрів «комендант поліції сотник Захвалинський»⁴⁶. У нарисі Кабайди зазначається, що кур. Г.Захвалинський очолив штаб Української охоронної поліції 3 листопада 1941 р.⁴⁷ Але не все так просто. У «звіті Ксенона» сказано, що Г.Захвалинський («кур. З.») ще 1 жовтня став комендантом обласної поліції, який до 31 грудня 1941 р. було підпорядковано міську поліцію⁴⁸. Перехід же Г.Захвалинського до міської поліції автор звіту відносить на кінець листопада, коли німці почали перебирати на себе керівництво і стан обласної поліції став невизначеним⁴⁹. Тут ми все ж таки більш схильні надавати довіру А.Кабайді, який мав офіційні документи і теж вказував на зазначені обставини: «29 жовтня, – писав він, – коли прибуває до Києва команда німецької охоронної поліції, У.О.П. переходить під її опіку»⁵⁰.

Але в будь-якому випадку можна стверджувати, що буковинці з'явилися у столиці аж ніяк не раніше 1 жовтня 1941 р., коли Г.Захвалинський очолив штаб обласної поліції.

Підемо далі. П.Войновський теж докладно описав, як очолюваний ним курінь за допомогою патріотично налаштованих машиністів дістався Києва. Щойно відкрилися двері вагонів, буковинці побачили «як у притуманеній далені понад дахами багатоповерхових будинків здіймаються чорні давкі дими пожарищ... Невдовзі довідаємося – то горів Хрещатик од вибуху мін, закладених більшовиками перед втечею»⁵¹. Але, чи дійсно це горів Хрещатик?

Восени 1941 р. у Києві було дві хвилі пожеж. Перша почалася 24 вересня. Як згадував на еміграції останній міський голова Л.Форостівський: «24 вересня приміщення штабу й комендатури вилетіли у повітря... Почалися вибухи і пожежі в центральній частині Києва. За кілька днів пожежа набула величезних розмірів, бо для боротьби з нею не було засобів. Німці літаками доставили шланги, якими подавали воду на Хрещатик для боротьби з пожежею... Протягом півтора тижня пожежу ліквідували, а Хрещатик і центральна частина Києва перетворилися на суцільні руїни»⁵². Співробітники Львівського управління НКВС, які наприкінці 1941 р. вийшли з окупованої території, доповідали, що основні пожежі в Києві відбувалися впродовж чотирьох днів⁵³. Так само І.Хорошунова, яка протягом окупації вела щоденник, описує як упродовж 24–28 вересня постійно гриміли вибухи і палало місто⁵⁴. Але вже ввечері 6 жовтня вони зі знайомими вийшли на Хрещатик, відвідали руїни консерваторії, жахалися видовища, але не лише вогню, а й клубів диму не бачили. Навпаки, І.Хорошунова двічі повторює, як крізь обгорлі вікна сяяло небо⁵⁵.

Таким чином, можна визначити, що вже на 6 жовтня наслідки пожеж було остаточно ліквідовано. А коли так, то Буковинський курінь мав з'явитися в Києві до цієї дати. Але тоді П.Войновський став би свідком, якщо не учасником створення Української національної ради, що відбулося 5 жовтня. Так само, як і буковинець З.Городиський, описуючи цю подію, міг би тоді спиратися на власні спогади. Але З.Городиський для встановлення точної дати створення УНРади мусить опитувати свідків і порівнювати джерела⁵⁶, а П.Войновський обмежується загальними відомостями про її створення і подальшу діяльність⁵⁷.

Ще один аргумент на користь того, що у жовтні буковинців ще не було в Києві. П.Войновський вважає необхідним подати загальну картину розгортання

національного життя в столиці. Зокрема він зазначає: «Задіяла Київська міська управа, де головою був Багазій»⁵⁸. Але В.Багазій став головою управи тільки 29 жовтня⁵⁹ і, якби П.Войновський провів той місяць у Києві, він не міг би не запам'ятати першого голову О.Оглоблина, якому ж до того мав підлягати у службових справах.

То ж, від яких пожеж побачили дим буковинці з вокзалу? Напевно, йдеться про другу чергу вибухів, які почалися в останніх числах жовтня і тривали до самої річниці Жовтневої революції. 31 жовтня вибух стався у будинку міськвиконкому, колишньої міської думи на сучасному Майдані Незалежності. 2 листопада І.Хорошунова занотовує у щоденнику: «Позавчора було чутно доволі сильного вибуху з боку Печерська. А вчора ввечері багряна заграва освічувала все небо з того боку. Було знову ясно, як у ті страшні ночі пожеж»⁶⁰. Того ж 2 листопада з'являється оголошення за підписом коменданта міста генерал-майора Ебергарда: «Випадки підпалу і саботажу, що поширюються в місті Києві, примушують мене вжити рішучих заходів. Через те сьогодні розстріляно 300 мешканців Києва. За кожен новий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватися значно більша кількість мешканців Києва»⁶¹. Але вибухи тривали. 3 листопада, за дві години по залишенні Києво-Печерської лаври делегацією на чолі з президентом Словаччини д-ром Й.Тісо, потужний вибух зруйнував Успенський собор⁶². 5 листопада І.Хорошунова записує: «Палає Лавра. Ніхто не знає достеменно, що там горить. І знову черговий наказ Ебергарда: знову про розстріли»⁶³.

Тут варто повернутися до спогадів М.Гартиміва, який нібито приїхав до Києва з групою галичан 4 листопада. Автор розповідає, як пішов пройтися містом і прийшов до Лаври. «Вступ до Печерської лаври, – пише він, – був тоді заборонений, бо якраз попереднього дня вибухла підложена більшовиками міна, яка зруйнувала церкву Успення Богородиці...». Далі він розповідає, як вартовий не хотів його пускати, мовляв, територію ще не перевірили «шукачами мін», але М.Гартимів його переконав і цілий день блукав Лаврою⁶⁴.

З огляду на те, що ми знаємо тепер, розповідь М.Гартиміва виглядає чистою вигадкою. 4 листопада у Лаврі ще тривала пожежа, якої він не міг не помітити, і через яку його туди не впустили б. Здається, тут ми маємо справу з характерним для багатьох мемуаристів бажанням прилучитися до історії, «з'явитися» на місці події одразу по тому, як вона відбулася. Тому варто схилитися до думки В.Вериги, який у своїй розвідці зазначав, що галичани прибули до Києва значно пізніше, аж у лютому 1942 р.⁶⁵ Це, до речі, відповідає і спогадам М.Гартиміва, який зазначив, що під час його тижневого перебування в Києві вже «була зима»⁶⁶.

І знову до щоденника І.Хорошунової 7 листопада: «День минув. Було тихо, нібито все завмерло. А ввечері знову було кілька вибухів»⁶⁷.

Дим саме від цих вибухів і бачили буковинці, які, на нашу думку, з'явилися у Києві десь одразу після 7 листопада, можливо, 8-го або 9-го, у понеділок. Якби це було до 3-го, то П.Войновський згадав би не лише дим, а й самі вибухи, тим більше, що було зруйновано Лавру. Якби набагато пізніше, у середині листопада, то жодного диму буковинці вже б не побачили.

Ще один чинник – погодний. П.Войновський згадує, як вони вийшли на вокзалі з вагонів: «Нас раптом обдав осінній холод. Та це була тільки мить. Радість, щастя палило нас. І на холод уже ніхто не зважав, вистрибували з вагонів, чіпляли дзеркала, де могли, на вагонах. Вода зимна, мило не піниться...»⁶⁸. Вище ми визначили, що, якби буковинці прибули до Києва у жовтні, це мало бути десь не пізніше 6-го числа. Але саме 6 жовтня І.Хорошунова записує: «Стоять погідні осінні дні і повільно тягнуться у повітрі сріблясті нитки бабиного літа»⁶⁹. Тобто, ні про який осінній холод говорити ще не можна. Той самий щоденник нам підказує і крайню дату прибуття куреня. Вже 16 листопада І. Хорошунова занотовує: «І природа ополчилася проти людей. Позавчора після те-

плого осіннього дня здійснювався сильний північний вітер. Зранку усі вікна доверху позамерзали. Дванадцятиградусний мороз і вітер без снігу, під сліпучим сонцем... Вчора було трохи тепліше. Сьогодні п'ять градусів морозу, а на сонці тане»⁷⁰. Так починалася у Києві страшна зима 1941/42 років. Буковинці мали приїхати до 14 листопада, бо інакше вода, якою вони вмивалися на вокзалі, була б не просто зимна, а змерзла.

Отже, можна вважати завершеною першу частину нашої розвідки. Встановлення того факту, що Буковинський курінь насправді з'явився в Києві лише у першій половині листопада, має декілька важливих наслідків. По-перше, це цілком розбиває версію про його участь у масових розстрілах у Бабиному Яру. По-друге, це взагалі ставить хрест на тезі про провідну роль української поліції у тих розстрілах, оскільки за відсутності буковинців її просто було замало для проведення такої масштабної акції. Але водночас це не позбавляє нас необхідності окремо і так само прискіпливо дослідити питання стосовно справжніх організаторів і учасників тих подій, визначити роль у них як німецьких, так і місцевих підрозділів, встановити їхнє керівництво та особовий склад.

* * *

Повернемося тепер до робіт дослідників, які наполягають на участі Буковинського куреня у масових розстрілах у Бабиному Яру. Спроба розібратися, на чому ж саме вони ґрунтують свої висновки, призводить до дивних наслідків.

Для початку візьмемо непогано документованій переважно німецькими архівними джерелами довідник харківського дослідника О.Круглова «Енциклопедія Голокосту» (2000). У розділі, присвяченому подіям у Києві, йдеться про те, що «до 26 вересня у Києві зібралося понад 2 тис. поліцаїв і есесівців». Вище О.Круглов зазначає, які ж саме частини зібралися у місті. Спочатку він, посилаючись на німецькі документи, перераховує німецькі частини, а потім вказує: «Нарешті, 21 вересня з Житомира прибула передова команда української поліції на чолі з Б.Коником, а 23 вересня – «козака сотня» під командуванням І.Кедюмича [так у тексті, правильно «Кедюлича» – В.Н.]». Цю інформацію (єдину у розділі!) подано вже з посиланням не на документи, а на монографію Ф.Левітаса «Євреї України в роки другої світової війни» (1997). А після (!) того, вже без жодних посилань, сказано: «І Коник, і Кедюмич репрезентували ОУН бандерівського напрямку, у той час як «буковинський курінь», що прибув до Києва у ті ж самі дні, – ОУН мельниківського напрямку»⁷¹. Тому, коли далі йдеться про те, як українські і німецькі поліцейські били палицями євреїв, примушуючи їх роздягатися та здавати документи і речі⁷², читач має розуміти, що йдеться у т.ч. і про членів Буковинського куреня.

Зарахування мельниківців Б.Коника та І.Кедюлича до бандерівського ОУН залишається на сумлінні О.Круглова⁷³. Але якщо ми звернемося до монографії Ф.Левітаса, то побачимо, що «інформацію» про Буковинський курінь теж запозичено звідти. У розділі «Трагедія Бабиного Яру» Ф.Левітас спочатку наводить велику цитату з нарису Кабайди (не зазначаючи його автора), де йдеться про появу у Києві Б.Коника та І.Кедюлича (помилкове написання прізвища останнього йде саме звідси)⁷⁴, а далі пише: «Разом з зондеркомандами кривавий слід залишив в Києві Буковинський курінь, який увійшов до міста разом із військами вермахту. Протягом перших п'яти днів акції в Бабиному Яру він брав у ній найактивнішу участь». Але у цієї інформації джерело зовсім інше: посиляється Ф.Левітас на художньо-публіцистичну (так зазначено у вихідних даних) книгу кіносценариста О.Шлаєна «Бабин Яр» (1995)⁷⁵. Цитата майже дослівна. «Буковинський курінь» Петра Войновського, – пише О.Шлаєн, – що увірвався до Києва разом з окупантами, виконував «місію» аж надто ревно. Він брав участь у перших п'яти днях Бабиного Яру»⁷⁶.

Підемо далі. 1998 р. у російському науковому часопису «Нова і новітня історія» з'явилася стаття завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ М.Ковалю «Трагедія Бабиного Яру: історія і сучасність». У ній зазначалося: «Було підготовлено виконавців «акції»: разом з вермахтом до міста увійшли підрозділи, що мали «спеціалізацією» вбивство євреїв – зондеркоманда 4а айзатцгрупи «С» під керівництвом штабдартенфюрера СС П.Блобеля, частини поліцейського охоронного полку «Південь», а також Буковинський курінь, який очолював П.Войновський»⁷⁷. Жодного посилання цей пасаж не містить. Як не містить його і наступна теза автора: «Підсилену активність почала виявляти німецька поліція безпеки і СД, а також створена на другий день по захопленні міста українська поліція (її очолив член Організації українських націоналістів А.Кабайда-Жуковський), кістяк якої склали галичани, що прибули з гітлерівцями»⁷⁸. І нарешті, вже безпосередньо стосовно участі української поліції у розстрілах: «Під безжалісний вогонь кулемета заповідливі київські поліцаї заганяли ціпками, батогами, ногами розгублених, голих, вкінєць збожеволілих людей, не даючи їм змоги оговтатися, зорієнтуватися»⁷⁹.

Хоча, повторюю, автор не зазначає джерел своєї інформації, нам неважко їх «вирахувати». До статті М.Коваль подає відомості про використані ним джерела і літературу⁸⁰. Це надає нам можливість визначити ті, які автором використані *не були*. По-перше, це збірка статей і спогадів «На зов Києва», яка вийшла друком 1985 р. у США і Канаді, а 1994 р. була перевидана у Києві⁸¹, та розвідка А.Дуди і В.Старика «Буковинський курінь в боях за українську державність», опублікована 1995 р.⁸², з яких М.Коваль міг взяти інформацію про появу і перебування Буковинського куреня у Києві. По-друге, це нарис Кабайди з Київського обласного архіву⁸³ або архіву Служби безпеки України⁸⁴, який містить інформацію про створення і керівний склад української охоронної поліції. По-третє, це згадувана вище книга Ф.Левітаса, що вийшла 1997 р., і з якої М.Коваль міг би довідатися про обидва сюжети.

Відтак, у М.Ковалю залишається єдине «джерело», про знайомство з яким він і повідомляє: знову ж таки художньо-публіцистична книга О.Шлаєна «Бабин Яр», в якій автор приділяє увагу не тільки Буковинському куреню, а й особисто А.Кабайді⁸⁵. Треба зауважити, що, хоча О.Шлаєн і називає А.Кабайду «комендантом штабу української охоронної поліції у Києві», але він ніде не стверджує, що той очолив УОП одразу після її створення. Так само, хоча О.Шлаєн двічі наводить нове прізвище А.Кабайди – Жуковський, – він обидва рази підкреслює, що той взяв його вже на еміграції. Таким чином, надання А.Кабайді подвійного прізвища на час окупації і підвищення його до статусу керівника УОП одразу після її створення є вже «творчим доробком» самого М.Ковалю.

Ще один приклад. 1996 р. у виданій у Харкові Ю.Ляховицьким збірці «Голокост, «єврейське питання» і сучасне українське суспільство» було вміщено оглядову статтю А.Подольського «Нацистський геноцид на Україні (1941–1944): основні етапи розвитку». Стосовно учасників розстрілів у Бабиному Яру автор пише: «Для проведення акції було виділено 1200 вбивць: айзатцкоманду 4а зі 150 есесівців, 45-й і 303-й поліцейські батальйони, «Буковинський курінь» із членів ОУН і сформовану в Києві українську поліцію»⁸⁶.

На джерело А.Подольський не покликається, але його неважко знайти. Весь абзац, включно з наведеним реченням, записано з деякою редакцією з книги Ю.Шульмейстера «Гітлеризм в історії євреїв», що вийшла у Політвидавї України 1990 р. Ось як він виглядає у Ю.Шульмейстера: «Для проведення акції було виділено 1200 вбивць: айзатцкоманду 4а зі сто п'ятидесяти есесівців, 45-й і 303-й поліцейські батальйони, «Буковинський курінь» із українських буржуазних націоналістів, що проклав кривавий шлях грабежів і погромів від Чернів-

ців до української столиці і сформовану в Києві «українську поліцію»⁸⁷. Ми бачимо, що А.Подольський у статті вилучив пасаж про «кривавий шлях» Буковинського куреня, але натомість прибрав лапки з визначення місцевої поліції як «української».

На жаль, хоч книга радянського військового юриста Ю.Шульмейстера і не є «художньо-публіцистичною», жодних посилань вона теж не містить. Але певне припущення зробити можна, оскільки неодноразово цитований нами твір О.Шлаєна містить, між іншим, таке твердження: «Катів Бабиного Яру було багато... Тільки у першій масовій страті взяло участь щонайменше 1200 осіб. Це, у першу чергу, головний виконавець – айнзатцкоманда 4а. Приблизно 150 есе-сівців. Їм на допомогу додали 45-й і 303-й поліцейські батальйони. Крім того, там лютували головорізи з «Буковинського куреня», «добровольці» з націоналістичного охвістя, яких німці добрали задалегідь. І місцеві, і привізні»⁸⁸. А далі докладно про те, як «шлях «Буковинського куреня» Україною до Києва вимірявся не кілометрами, а ріками пролітої людської крові»⁸⁹.

Єдина проблема полягає нібито в тому, що книга О.Шлаєна вийшла на п'ять років пізніше, ніж Ю.Шульмейстера. Але тут слід зауважити, що закінчив свою працю О.Шлаєн ще 1981 р. Видати її багато років не дозволяли. 1985 р. О.Шлаєн додав нову главу (до її змісту ми ще повернемося), де, зокрема, вмістив і зазначені дані стосовно складу катів Бабиного Яру. І між іншим зауважив: «Про це я вже писав у «Известиях»⁹⁰. Статей О.Шлаєна в «Известиях» за ті роки ми поки що не знайшли, але, наприклад, 1990 р. в інтерв'ю київському «Комсомольському знамені» О.Шлаєн стверджував: «Німецьке командування воліло доручати проведення масових репресій, розстрілів не своїм солдатам, а місцевим формуванням (у даному разі українським похідним групам)... Тому з 1200 учасників страти лише 150 осіб були солдатами німецько-фашистської зондеркоманди 4а під командуванням штандартенфюрера Пауля Блобеля. А ось понад 1000 осіб – поліцейські формування і добровольці»⁹¹. Неважко припустити, що з тих газетних публікацій О.Шлаєна запозичав інформацію і Ю.Шульмейстер. Хоча, можливо, вони були знайомі й особисто.

Що ж до А.Подольського, то він і сьогодні вважає Буковинський курінь одним із учасників вересневих розстрілів у Бабиному Яру. У спільній з А.Фредекіндом статті-роздумі «Бабин Яр – зрозуміти і відповісти», яка з'явилась у жовтні минулого року на сайті очолюваного ним Українського центру вивчення історії Голокосту, зазначається: «Співучасть у знищенні євреїв – київських двірників, української поліції і оунівського Буковинського куреня – занадто явна, щоб це приховувати»⁹².

Нарешті, останній приклад. 2000 р. у часописі «Історія в школі» було надруковано статтю професора Київського національного університету В. Короля «Система каральних органів в окупованому Києві та її виконавці». У ній, зокрема, стверджується, що винуватцями трагедії Бабиного Яру «були 1500 чоловік, з них 300 із... айнзатцкоманди 4а, а інші (їх більшість) – активісти ОУН... Це сумнівновідомий “Буковинський курінь” і 118-й поліцейський батальйон, а також інші поліцейські підрозділи». І трохи далі знову: «Особливе місце в знищенні мирного населення Києва належить, окрім згаданої айнзатцкоманди та інших каральних органів, «Буковинському куреню»... Командиром «куреня» під час вбивств у Бабиному Яру був П.Войновський... В акції в Бабиному Яру, крім айнзатцкоманди 4а, брали участь близько 1200 українців – 118-й, 45-й і 303-й поліцейські батальйони – близько 500 чоловік, решта була з «Буковинського куреня». Керівниками 118-го поліцейського батальйону були німець Е.Кернер і поляк К.Смовський, а українець Г.Васюра був начальником штабу»⁹³.

Оскільки нас цікавить сьогодні тільки Буковинський курінь, зазначимо лише, що 45-й і 303-й батальйони були німецькими за складом частинами, що вхо-

дили до поліцейського полку «Південь», підпорядкованого головнокомандувачу (вищому фюрерові) СС і поліції «Росія–Південь» (на той час цю посаду обіймав Ф.Єккельн)⁹⁴. Що ж до 118-го батальйону шуцманшафту, то він взагалі був сформований лише навесні 1942 р., у т.ч. і на базі Буковинського куреня⁹⁵. Цікаво також зауважити, що, порівняно з попередніми авторами, В.Король підвищує загальну кількість карателів. Так, якщо у О.Шлаєна їх взагалі 1200, з яких 150 – німці з зондеркоманди 4а (я вже не звертаю уваги на те, що автори постійно плутають її назву, називаючи айнзацкомандою), а решта – українці, то В.Король 1200 катів зараховує до українців, «додаючи» до них вдвічі збільшену (до 300 вояків) німецьку зондеркоманду.

Ці твердження В.Король підкріплює багатьма посиланнями на власні попередні роботи. Зупинимося на двох із них. По-перше, це спільна з І.Мошик стаття В.Короля у часописі «Трибуна» (1997), присвячена окупаційному режиму і становищу інтелігенції в Україні. У ній зазначено, що розстріли євреїв у Бабиному Яру «проводили 1500 карателів (із них 1200 – оунівські активісти з «Буковинського куреня» і 118-го поліцейського батальйону, начальником штабу якого був українець Г.Васюра... Між іншим, – зазначають далі автори, – згаданий 118-й батальйон брав безпосередню участь у знищенні білоруської Хатині»⁹⁶. Але подальших посилань ця розвідка (як і дві інші статті В. Короля, в яких він так або інакше торкається нашого питання⁹⁷) не містить.

Тому найцікавішою для нас є доповідь В. Короля, зроблена 1995 р. на конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». У ній автор зазначає: «ОУН була причетна до розстрілів у Бабиному Яру як євреїв, так і військовополонених. Досить сказати, що з 1500 карателів, які там діяли, 1200 були активістами ОУН із «Буковинського куреня», з 118-го поліцейського батальйону, багато вояків якого з часом перейшло до УПА»⁹⁸. Зауважимо принагідно, що 118-й батальйон, зрештою, перейшов не до УПА, а до партизанів французького руху Опору⁹⁹. Але справа зараз не в цьому, а в тому, що розвідка В. Короля містить два посилання.

Перше джерело – це лист Лідії Свадеби з м. Рівного на той час першому віце-прем'єр-міністру І.Юхновському, надрукований 1993 р. у газеті Соціалістичної партії України «Товариш». У ньому п. Свадеба розповідає про всі біди, які завдали народові однодумці І.Юхновського, і між іншим, пише: «Дійшло до того, що депутат міськради В. Шкуратюк (УРП, Рух) пишався на сесії тим, що серед 1500 карателів у Бабиному Яру було 1200 поліцаїв з ОУН і тільки 300 німців»¹⁰⁰. Але дуже сумнівно, щоб депутат В.Шкуратюк проводив власні історичні дослідження. Найімовірніше, він послуговувався якимись газетними публікаціями, можливо, того ж О.Шлаєна, а можливо, якогось спритного журналіста, який не забарився підвищити кількість катів.

Друге джерело В. Короля – теж газетна публікація, але вже іншого ґатунку. Це передрук із мінської «Народної газети», який здійснив у тому ж 1993 р. дайджест «Наша Республіка» – додаток до газети «Киевские новости». У матеріалі «Хто спалив Хатинь» наводиться стисла розповідь про цей злочин, зокрема, про участь у ньому 118-го поліцейського батальйону і його начальника штабу Г.Васюри. Між іншим, зазначається: «Григорій Васюра... став начальником штабу 118-го поліцейського батальйону, сформованого для боротьби з партизанами. У його складі росіяни, білоруси, українці – колишні військовослужбовці... Розстрілювали мешканців Києва у Бабиному Яру, лютували на теренах Польщі»¹⁰¹. «Переконливості» матеріалу надає те, що ведеться розповідь від імені В.Глазкова, голови військового трибуналу у справі про знищення Хатині.

Неважко помітити, що у зазначених «джерелах» нема нічого ані про Буковинський курінь, ані про 45-й і 303-й поліцейські батальйони. Це примушує нас припустити, що в даному разі В. Король знов-таки користувався книгою

О.Шлаєна, на яку він взагалі досить часто посилається, у т.ч. і у згадуваній статті 2000 р.

* * *

Таким чином, ми можемо констатувати: вся «історіографія» участі Буковинського куреня у масових розстрілах євреїв у Бабиному Яру зводиться до книги О.Шлаєна. Але звідки він брав свою інформацію? Адже загалом у його книзі використано чимало документів, які сьогодні вже відкриті і відомі дослідникам.

Повернемося до єдиного документального джерела, з яким ми поки що зустрілися, – до справи 118-го поліцейського батальйону. Слідство і суд відбувалися у Білорусі, у наших архівах є лише фрагменти. Крім того, ми маємо декілька інтерв'ю з військовим юристом В.Глазковим, зроблених кореспондентом газети «Советский воин» у Білорусі В.Зданюком. Перше вийшло у 1991 р. у латиській газеті «Советская молодежь». Воно залишилося нам недоступним, але про його зміст ми знаємо з докладного переказу в газеті «Київський телеграф»¹⁰². Друге наведено у книзі В.Зданюка «Я штурмував палац Аміна» разом з іншими «гарячими» інтерв'ю з воєнної тематики¹⁰³. Нарешті, з третім ми ознайомилися вище (хоч ім'я журналіста не зазначено, порівняння текстів дає можливість це стверджувати).

В усіх трьох інтерв'ю наголошується, що 118-й батальйон брав участь у масових розстрілах у Бабиному Яру¹⁰⁴, незважаючи на те, що, як пояснив у судовому засіданні і Г.Васюра, «на той час, коли було сформовано 118-й батальйон у м. Києві, трагедія Бабиного Яру вже відбулася і наш батальйон участі у тому не брав»¹⁰⁵. Ба більше. Із тих самих інтерв'ю виходить, нібито у розстрілах у Бабиному Яру брав участь і сам Г.Васюра, хоча навіть у вироку трибуналу зазначалося, що він прибув до Києва і вступив до 118-го батальйону лише восени 1942 р.¹⁰⁶

... Слідство у справі Г.Васюри почалося після того, як його прізвище з'явилося під час слідства у справі В.Мелешка, який командував ротою у 118-му батальйоні. І вже зовсім нового повороту справа набула, коли з'ясувалося, що воєнний батальйон винні у знищенні Хатині¹⁰⁷. Все це відбувалося 1985 р.¹⁰⁸

І того ж самого 1985 р. О.Шлаєн пише нову главу своєї книги, яка має назву: «Глава остання – незакінчена». Саме у ній він викладає «відомості» про Буковинський курінь і його командира, взагалі, і про їх «участь» у розстрілах у Бабиному Яру, зокрема. І принагідно розлого описує співпрацю українських націоналістів із нацистами. А на останніх сторінках подає таке: «Потому як він виконав своє головне завдання, проливши кров десятків тисяч жертв Бабиного Яру, «курінь» як самостійний військовий підрозділ невдовзі припинив своє існування... Жоден зі вбивць із «куреня» без справи, без роботи не залишився... Найбільш „надійних та кваліфікованих» катів, підвищивши на посадах та у званнях, зарахували до 115-го та 118-го каральних поліцейських батальйонів, сформованих із націоналістів і кримінальних злочинців... Коли 22 березня 1943 року запалала Хатинь, особливо відзначилися «козаки» з 118-го карального батальйону...»¹⁰⁹. Ось він, місток між Буковинським куренем і 118-м батальйоном, між Бабиним Яром і Хатинню.

... 1985 рік був переломним в історії Радянського Союзу. Саме цього року боротьба у радянському керівництві за визначення подальшого шляху розвитку держави перейшла у відкриту фазу. І далеко не останню роль у тих процесах відігравала т. зв. контрпропагандистська діяльність, завданням якої було не тільки дати відсіч «ідеологічному ворогу», а й під гаслами боротьби з ним консолідувати радянське суспільство.

Одним із головних її напрямів була боротьба з т. зв. «українським буржуазним націоналізмом», у т. ч. шляхом дискредитації націоналістичних органі-

зацій та їх членів. (У зв'язку з цим показово, що всі документи ЦК КПУ того часу писалися російською мовою, і лише потім із деяких із них робилися і завірялися україномовні копії.)

І ось 1985 р. ЦК КПРС ухвалює постанову «Про заходи у зв'язку з 40-річчям Нюрнберзького процесу над головними нацистськими військовими злочинцями», яке припадало на наступний, 1986 рік. Цим документом, зокрема, пропонувалося «посилити роботу з розшуку та притягнення до відповідальності військових злочинців, що переховуються у США, Канаді, ФРН та інших країнах, а також зі збору та публікації матеріалів про їхні злочини»¹¹⁰. 17 грудня 1985 р. секретаріат ЦК КПУ за п'ять хвилин¹¹¹ ухвалив постанову «Про додаткові заходи з викриття нацистських військових злочинців і посібників німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні, які переховуються у західних країнах», погодивши пропозиції, підготовлені керівником Комісії ЦК КПУ із зовнішньополітичної пропаганди О.Капто і завідувачем відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А.Меркуловим¹¹². Оперативність, з якою секретаріат ухвалив рішення, можна пояснити тим, що проект постанови був розісланий учасникам засідання майже за місяць (26 листопада¹¹³), з тим, щоб вони не брали під сумнів кваліфікацію членів Комісії ЦК КПУ із зовнішньополітичної пропаганди та контрпропаганди, або тим, що подібні питання взагалі попередньо погоджувалися на найвищих щаблях і постанова секретаріату була лише формальністю.

Принциповою відмінністю, порівняно з попередніми роками, було те, що заплановані заходи не зводилися лише до «ідеологічного герцю». Постанова орієнтувала на підготовку і проведення реальних судових процесів із винесенням відповідних вироків. Усе інше: книжки, фільми, газетні статті, виставки, сільські сходи, – мало стати лише необхідним антуражем¹¹⁴. Ось як формулювався її провідний, на наш погляд, пункт:

«Прокуратурі УРСР спільно з іншими правовими органами [наприкінці постанови зазначено: «Пропозиції узгоджено з КДБ УРСР»¹¹⁵ – В.Н.] поповнити матеріали на ватажків антирадянських українських емігрантських центрів із числа колишніх гітлерівських найманців, і вивчити можливість постановки питання про їх видачу радянським властям як військових злочинців. [...]

Завершити розслідування злочинної діяльності депортованого зі США до СРСР колишнього вахмана табору смерті Треблінка Ф.Федоренка, віддати його до суду і влаштувати відкритий процес із запрошенням кореспондентів. Держкіно і Держтелерадіо УРСР зняти за матеріалами процесу документальний фільм. Організувати публікації і передачі на зарубіжні країни з тим, щоб використати прецедент видачі Ф.Федоренка радянському правосуддю і його засудження для внесення замішання до націоналістичних кіл за кордоном, відволікання їх від антирадянської діяльності на свій захист»¹¹⁶.

Цілком зрозуміло, що аналогічні заходи планувалися не тільки в Україні. Скидається на те, що справа не зводилася до окремих судів над колишніми військовими злочинцями. Планувався гучний процес над усім українським націоналістичним рухом взагалі.

У цьому контексті справа Г.Васюри виглядає зовсім інакше. Сам факт, що слідство відбувалося у Гродно¹¹⁷, а судовий процес – у Мінську¹¹⁸, змушує дійти висновку, що їй надавалося неабияке значення. Навіть процес Ф.Федоренка, про який ішлося вище, проходив у Сімферополі¹¹⁹. Між тим йому приділяли надзвичайну увагу. Питання, пов'язані з його висвітленням, А.Меркулов окремо погоджував на Секретаріаті ЦК КПУ¹²⁰.

«РР-підтримка» процесу Г.Васюри теж мала бути неабияка. Формально він був відкритий. Але, як згадував В.Глазков, «до зали засідання військового трибуналу пускали не всіх. Колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПБ С.Павлов власноруч “сортював”, кому із журналістів бути присутнім, а кому ні.

Тільки два кореспонденти були допущені: з БелТА – Євген Горелік, із «Известий» – Михайло Шиманський¹²¹.

Докладніші відомості ми знаходимо у спогадах самого Є. Гореліка, на той час головного редактора БелТА: «у листопаді 1986 року завідувач відділу пропаганди ЦК КПБ С.Павлов поклав переді мною декілька сторінок «звинувачувального висновку у карній справі № 104» і, помовчавши, якимось похмуро, без властивого йому ентузіазму та натиску, сказав: «Почитай, поміркуй. Потім посидиш у суді, послухаєш, що будуть розповідати свідки і обвинувачений. Про Хатинь скажеш побіжно, докладніше про інші, маловідомі акції карателів. Готовий матеріал принесеш на візу до мене».

Приблизно те ж саме, як з'ясувалося, він казав і власкору «Известий» по Білорусі М.Шиманському, якому теж видав примірник висновку і «добро» на участь у процесі. Після обміну інформацією ми дійшли висновку, що ініціатива виходила швидше не від самого Савелія Юхимовича, а її було спущено директивно згори¹²².

Очевидними є певні невідповідності. Справа Г.Васюри є центральною (відкритий суд у Мінську) білоруською акцією серед заходів, що проводяться у зв'язку з 40-річчям Нюрнберзького процесу. За даними слідства, Г.Васюра відігравав провідну роль у знищенні білоруського (!) села Хатині – одному з найвідоміших злочинів часів війни. У той же час висвітлювати хід процесу було запрошено лише двох журналістів – євреїв (!) за походженням. І розповідати читачам вони повинні не про Хатинь, а про «інші, маловідомі акції карателів». А суддя у цій справі і багато років потому впевнено стверджував, що 118-й батальйон брав участь у розстрілах у Бабиному Яру.

То ж якою була справжня мета організаторів цього суду? З урахуванням всього, що ми вже знаємо, відповідь на це питання може бути одна – метою було звинувачення Буковинського куреня у розстрілах київських євреїв у Бабиному Яру.

Зазначимо, що буковинці на той час ще не потрапляли у поле зору радянської контрпропаганди. Так, наприклад, наприкінці 1981 р. майбутній «батько перебудови», а на той час посол СРСР у Канаді О.Яковлев підготував розлогого інформаційного листа «Про активізацію антирадянських емігрантських центрів і воєнних злочинців у Канаді»¹²³. До цього листа було додано «Перелік деяких воєнних злочинців, які мешкають у Канаді» і «Перелік деяких канадських громадян, які брали участь в оунівському русі і служили у гітлерівських військових формуваннях у роки війни»¹²⁴. Усі перераховані у цих списках під час війни служили у допоміжній поліції, охороні концтаборів, дивізії «Галичина» або УПА, але жодного з колишніх вояків Буковинського куреня серед них не було. Отже, від мінського процесу очікували сенсації. І значення її мало бути подвійним.

... Іншим ворогом, на боротьбу з яким спрямовувала свої зусилля радянська контрпропаганда, був т. зв. «міжнародний сіонізм». У цьому контексті не залишалися поза увагою «загрозливі» для режиму спроби українсько-єврейського порозуміння. Так, наприклад, у лютому 1983 р. політбюро ЦК КПУ погоджує «Заходи з посилення протидії підривній антирадянській діяльності зарубіжних сіоністських центрів і антирадянських елементів із числа просіоністські налаштованих осіб»¹²⁵. Ними, зокрема, було передбачено:

«Підготувати англійську версію фільму «Без строку давності» про звірства оунівців у роки війни над цивільним населенням, у т. ч. над радянськими євреями, для показу за кордоном із метою протидії блокуванню сіоністських і українських буржуазно-націоналістичних центрів у капіталістичних країнах...

Видати окремою брошурою документальні матеріали, в яких викриваються злочини фашистів спільно з українськими буржуазними націоналістами над єврейським населенням у роки Великої Вітчизняної війни, і спрямувати їх на

адреси зарубіжних сіоністських організацій, єврейських інститутів, бібліотек, юридичних органів США, Ізраїлю, Канади та інших країн...

Видати для розповсюдження за кордоном книгу про дивізію «СС–Галичина», створену фашистами в роки війни з числа українських буржуазних націоналістів, яка брала участь у каральних операціях, у т. ч. проти єврейського населення»¹²⁶.

У цьому контексті стає зрозумілим, що ті, хто влаштовував процес Г.Васюри, мали на увазі три мети:

– по-перше, скомпрометувати як співучасника нацистських каральних акцій Буковинський курінь, а через нього ОУН і весь український національно-визвольний рух;

– по-друге, сприяти подальшому розбрату між євреями й українцями через звинувачення буковинців, а так – усіх національно-свідомих українців, у розстрілах у Бабиному Яру;

– по-третє, зіпсувати міжнародний імідж М.Горбачова шляхом проведення низки гучних політичних процесів, що мало підштовхнути його до союзу з прибічниками проведення жорсткої лінії у внутрішній політиці.

... Ми не знаємо, чи розумів це все у повному обсязі О.Шлаєн, але, безумовно, розуміли ті, хто, на нашу думку, «допоміг» доопрацювати його книгу з тим, щоб вона стала одним із елементів цієї контрпропагандистської комбінації. А передумови для того були.

На 1985 р. у трикутнику «радянська контрпропаганда – Бабин Яр – Олександр Шлаєн» склалися доволі складні відносини. Нагадаємо, що О.Шлаєн почав опрацьовувати тему Бабиного Яру ще наприкінці 1970-х. Спочатку збирав матеріали для фільму. І ось у березні 1979 р. секретаріат ЦК КПУ ухвалює постанову «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи з подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди”¹²⁷. Нею, зокрема, Держкіно УРСР доручалося 1980 р. «на підставі документальних матеріалів і свідчень колишніх в’язнів-євреїв Сирецького табору військовополонених створити короткометражний фільм, що викривав би наклепницькі вигадки сіоністів навколо Бабиного Яру»¹²⁸. Але у червні того ж 1979 р. уже політбюро ЦК КПУ ухвалює постанову «Про заходи з посилення протидії антирадянській пропаганді зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів і подальшого розвитку культурних зв’язків з українською еміграцією»¹²⁹. Нею, зокрема, доручалося «Держкіно УРСР у 1980 р. створити українською, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами... документальні кінострічки про злочини українських буржуазних націоналістів (у т.ч. і проти євреїв), їх прислугування гітлерівському фашизму у роки другої світової війни»¹³⁰. Можна вважати, що саме з урахуванням останньої постанови, у січні 1980 р. голова Держкіно Ю.Олененко повідомив ЦК, що «тему “Бабин Яр” було запропоновано для реалізації на студії «Укркінохроніка» в одній частині. Студією було проведено попередню роботу, визначено кандидатури авторів. Після того, за рішенням директивних органів, тему передано «Укртелефільму» з розширенням її до чотирьох частин»¹³¹. А в березні вже голова Держтелерадіо М.Охмакевич повідомив, що «теперішнім часом йде робота на студії «Укртелефільм» зі створення телефільму «За колючим дротом» (про трагедію Бабиного Яру)»¹³².

Таким чином, із самого початку в уявленні радянських контрпропагандистів Бабин Яр мав «працювати» на два фронти: проти «сіоністів» і проти «українських буржуазних націоналістів». І саме до цього не був готовий його автор – О.Шлаєн. Коли стало зрозуміло, що антисіоністська лінія у фільмі слабка, до О.Шлаєна був приставлений «співавтор-комісар» – відомий радянський публіцист В.Коротич. У книзі О.Шлаєна ми можемо знайти глухі натяки на ті події:

«Декілька років було віддано фільмові. Під назвою «Бабин Яр. Уроки історії» він вийшов на екрани... Робота над сценарієм, а потім і фільмом з усім властивим псуванню нервів і складнощами взяла не тільки роки життя... А тут ще й численні вівісекції, які припали на долю фільму. Прийшов день, коли серце не витримало. Під час чергового перегляду, коли вже вкотре довелося стикнутися з ревнителами напівправди, удалося, що чиясь-то рука стисла серце...»¹³³.

О.Шлаєна це задовольнити аж ніяк не могло, «адже у фільмі залишилося стільки недомовленого, ба більше, спотвореного чужою волею. Та чи можливо було у годинну картину вкласти все те, що збирав і обмірковував роками... Так почалася ця книга», – писав він у вступній главі до свого «Бабиного Яру»¹³⁴. Її було завершено 1981 р., того самого, коли на екрани вийшов їх «спільний» із В.Коротичем фільм. Але, на відміну від фільму, книга не вийшла. Причина могла бути єдина – книга про Бабин Яр не могла, за законами контрпропагандистського жанру, обійтися без розлогих антисіоністських інвектив. Їхній перелік можна побачити хоча б у тих самих «заходах» 1983 р.:

- «– ... про фашистську практику сіоністських агресорів...;
- ... про зв'язки сіоністів і нацистів у роки другої світової війни ...;
- ... про буржуазно-націоналістичну суть сіонізму, про прагнення до координації дій з іншими антирадянськими групами, у т.ч. з українськими буржуазно-націоналістичними організаціями за кордоном ...» і таке інше¹³⁵.

Усього того у книзі О.Шлаєна нема, на відміну, наприклад, від цитованого вище твору Ю.Шульмейстера, знаного антисіоніста, книгу якого «Піски горять» ще 1979 р. було рекомендовано постановою ЦК до видання українською мовою, як таку, «у якій викривається злочинна діяльність міжнародного сіонізму»¹³⁶. Тому не випадково, що, коли 1983 р. політбюро ЦК КПУ розглядало питання про створення Антисіоністського комітету радянської громадськості України, О.Шлаєна не було запропоновано до його складу, на відміну від В.Коротича і того ж Ю.Шульмейстера¹³⁷.

Зрозуміло, що за таких обставин О.Шлаєн мав ухопитися за будь-яку можливість, щоб видати, нарешті, свою книжку. І таку можливість, нібито, надавало 40-річчя Нюрнберга і всі пов'язані з ним заходи. Особливо, якщо б його підтримав у цьому хтось із тих, із ким О.Шлаєну вже доводилося співпрацювати під час створення фільму.

Сам він у книзі з вдячністю згадує на той час Генерального прокурора СРСР, колишнього Головного обвинувачувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі Р.Руденка. «Його втручання, – пише О.Шлаєн, – надало мені можливості ознайомитися з такими документами, пов'язаними з трагедією Бабиного Яру, про які я раніше і мріяти не міг»¹³⁸. Про що тут може йти? Тільки про архіви КДБ, оскільки своїх архівів прокуратура не має. Або про спецхрани загальних архівів, але і сюди без перевірки КДБ потрапити було неможливо. Тобто, на 1985 рік О.Шлаєн уже був тут, так би мовити, своєю людиною. І саме йому могли зробити пропозицію: «Ви додаєте матеріал про злочини Буковинського куреня в Україні і Білорусі, про зв'язки українських націоналістів із нацистськими спецслужбами – ми даємо дозвіл на друк Вашої книжки». І запропонувати відповідні документи, як фактологічну канву для майбутнього тексту. У тому ж, що в основі невеличкого розділу заключної глави книги О.Шлаєна, який присвячений Буковинському куреню і його командирові П.Войновському, лежать саме оперативні розробки КДБ, сумнівів у того, хто знайомий із цим жанром, виникнути не може. Тут і постійні контакти з абвером і гестапо, і численні псевдо, директиви, вербування. І – більше нічого конкретного. Тобто весь націоналістичний рух – це єдина спецоперація чи то абверу, чи то гестапо, чи то усіх їх разом.

Треба підкреслити, що, коли О.Шлаєн закінчив свою книжку 1981 р., у нього ще не було таких докладних «відомостей» про діяльність буковинців. Він

побіжно згадує про «участь» куреня «у перших п'яти днях Бабиного Яру» і про те, що (всупереч тому, про що йдеться в останній главі) курінь «і потім 725 днів тягав на Бабин Яр усіх, хто був негідний нацистському режимові»¹³⁹. Ба більше, серед наведеного ним переліку київських батальйонів шпцманшафту взагалі немає 118-го (!)¹⁴⁰, якому в останній главі «Бабиного Яру» приділено таку надзвичайну увагу. Так само, як, згадуючи Хатинь, він нічого не писав про участь колишніх буковинців у її знищенні¹⁴¹.

Ще один аргумент на користь нашої версії. На останній сторінці своєї книги О.Шлаєн пише про вояків 118-го батальйону: «... У Хатині, за півтора роки по Бабиному Яру, деякі були вже не звичайними вбивцями, але керівниками страсти. Колишній рядовий «куреня» Войновського, Володимир Катрюк, у Хатині був уже командиром першої чоти першої роти карателів. Нині цей кат Бабиного Яру і Хатині, як і інші недолюдки Войновського – Георгій Гавалешко, Дмитро Турчинський і Прокопій Козорез разом зі своїм наставником «Василем–Гартманом–Максимом», сиріч Петром Войновським, перебувають на Заході»¹⁴².

Ми бачимо, що О.Шлаєн не наводить прізвищ ні В.Мелешка, ні Г.Васюри, вже обвинувачених на той час. Чи не тому, що не вони були головною мішенню? Може про них, колишніх радянських офіцерів і комуністів, взагалі не передбачалося розповідати широкому загалу? І головними обвинуваченими мали стати не колишні поліцаї з числа місцевих жителів, а відомі діячі українських націоналістичних організацій, які проживали саме за кордонами СРСР?

Ми знаємо, що впродовж 1986 р. до ЦК КПУ надійшло декілька повідомлень із Міністерства юстиції УРСР щодо справ проти колишніх поліцаїв¹⁴³. Але тільки суд над Ф.Федоренком було перетворено на гучну пропагандистську акцію, на нашу думку, саме тому, що обвинувачений був із числа емігрантів.

Так і процес Г.Васюри був цікавий для його ініціаторів лише у тому випадку, якщо міг перерости у процес над Буковинським куренем. Г.Васюра мусив лише вивести на тих, хто перебував на еміграції, кого можна було звинуватити у причетності до націоналістичних організацій, насамперед, до Буковинського куреня. І таку спробу було зроблено. Як стверджує В.Глазков, радянський уряд звернувся до канадської влади з проханням видати В.Катрюка, але отримав відмову¹⁴⁴.

Знов постає питання: чи розумів О.Шлаєн, що за матеріал йому «подарували»? Оскільки не був фаховим істориком, скоріше за все – ні. А оскільки був людиною глибоко радянською, то і не повинен був цей матеріал викликати у нього ніяких сумнівів. Так або інакше, останню главу «Бабиного Яру» було ним написано. Але не написано було останню главу у мінському процесі.

І головною проблемою в тому став, здається, сам суддя В.Глазков. В одному з інтерв'ю він підкреслив: «Особисто на мене під час розгляду «розстрільних справ» ніхто не тиснув, не намагалися втручатися в перебіг процесу. Можливо, тому, що багато хто знав мою вдачу. Я у таких речах компромісів не визнаю»¹⁴⁵. Ми не впевнені, що В.Глазков був цілком щирим. Адже, щоб упевнитись у його безкомпромісності, хтось мав таки зробити спробу натиснути на нього. Не виключено, що це відбувалось і у зв'язку з обговорюваною справою. Але не вийшло. Вже 1991 р., коментуючи натяки в одній із газет, мовляв, розстріли у Хатині здійснювали саме українські націоналісти, В.Глазков категорично заявив:

«Автор... переклав усю провину за хатинську трагедію на українських націоналістів-бандерівців. Але ж це не так! Я вважаю, що бандерівщині пробачення немає і бути не може. На ній, як то кажуть, нема куди тавро поставити. Але «вішати» Хатинь на бандерівців теж не можна. Це було б всупереч історичній правді. Хатинь спалили карателі 118-го поліцейського батальйону. Так, більшість поліцаїв походила з України, і сам підрозділ було сформовано у Києві. Але то були не націоналісти, а звичайні зрадники, якщо такий епітет взагалі можна застосувати до слова «зрада»¹⁴⁶.

Позиція В.Глазкова тим більш важлива, що, як бачимо, жодних симпатій до українських націоналістів він не відчуває. І можна припустити, що саме завдяки його принциповості зірвався заздалегідь спланований політичний процес. А так увесь галас швидко згорнули, жоден матеріал про мінський суд не з'явився на шпальтах газет. Є.Горелік згадував: «У день проголошення вироку... Григорію Васюрі, а сталося те напередодні 1987 року, обидва звіти про процес – мій і Шиманського – зранку лежали у Павлова на столі. Зазвичай він повертав об'ємні матеріали, які йшли у номер, до обіду, щоб їх можна було вчасно передати до редакції і не зірвати графіку виходу газет. Того разу відповіді з ЦК ми чекали до вечора, потім ще добу і ще. 31 грудня нам піднесли новорічний подарунок: «Вважайте, що жодного завдання ви не отримували, публікацій про процес не буде»¹⁴⁷.

«Руки до того, щоби матеріали про Хатинь не друкувалися, – стверджував В.Глазков, – доклали перші особи двох республік – Білорусі та України – Слюньков і Щербицький»¹⁴⁸. Він вважав, що особисте втручання В.Щербицького було обумовлено тим, що 118-й батальйон було сформовано в Україні і сам Г.Васюра був українцем¹⁴⁹. Але ми не можемо погодитися з такою версією. Адже про результати слідства було відомо заздалегідь, тож суд одразу можна було провести у закритому режимі. За нашою думкою, річ не в тім, що на лаві підсудних опинилися українці, а в тому, що то були «не ті» українці. Замість «українських буржуазних націоналістів», агентів гестапо і ЦРУ, катами виявилися звичайні «радянські люди», через що уся акція не просто втрачала сенс, а могла призвести до наслідків, прямо протилежних тим, які мали на увазі організатори.

І знову непотрібною виявилася книга О.Шлаєна. Треба підкреслити, що, на нашу думку, не «фіаско» мінського процесу стала причиною подальшої заборони «Бабиного Яру». У цій книзі знайшли своє «художньо-публіцистичне» відображення усі контрпропагандистські тези «нюрнберзької» постанови ЦК КПУ 1985 р.:

– «... щільні зв'язки українських націоналістичних угруповань із німецьким фашизмом, жахливі лиходійства ОУН, банд УПА, дивізії СС «Галичина» та інших поплічників гітлерівських катів на тимчасово окупованій території УРСР»¹⁵⁰;

– «... зв'язки оунівських ватажків зі спецслужбами й есесівськими формуваннями гітлерівської Німеччини»¹⁵¹;

– «... активне пособництво української уніатської церкви і її ватажків А.Шептицького... та ін. гітлерівським окупантам, підбурювальна діяльність уніатських священиків, які благословляли криваві злочини оунівських банд і есесівських «дивізійників»¹⁵², і багато іншого.

Єдине, про що О.Шлаєн так і не спромігся розповісти своїм майбутнім читачам, це знову були «злочини міжнародного сіонізму». А радянська влада не дарувала напіввідданості.

І все ж таки, якби справи у Мінську пішли в інший бік, у книги О. Шлаєна, можливо, і з'явився б шанс вийти років на десять раніше. А так вона знову повернулася до редакційних шухляд, що надало їй ореолу забороненого тексту, а її авторів – авторитету дослідника, достеменно знайомого з прихованою правдою історії, якою у нас і досі вважають усі матеріали, що зберігаються в архівах спецслужб.

¹ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С.83, 84.

² Вронська Т.В., Кентій А.В., Кокін С.А., Лисенко О.Є. Київ у дні нацистської навали // Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / Упор.

Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К.; Л., 2003 (далі – Київ у дні нацистської навали.) – С.36.

³ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. – К., 1999. – С.23.

⁴ *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С.129.

⁵ *Верига В.* Буковинський курінь. 1941 // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / Зред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. – К., 1994 (далі – На зов Києва.) – С.144.

⁶ Там само. – С.141.

⁷ *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації // Київ і кияни: Матеріали грудневої 2005 р. наук.-практ. конф. Музею історії міста Києва. – К., 2005 (далі – Київ і кияни). – С.77.

⁸ *Войновський П.* Моє найвище щастя: Спомини. – К., 1999. – С.252–256.

⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.76.

¹⁰ *Радзевич К.* Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва. – С.131.

¹¹ *Гартимів М.* Землею українською... // Там само. – С.145.

¹² *Войновський П.* Зазн. праця. – С.357–359.

¹³ *Городиський З.* Українська національна рада. – К., 1993. – С.35–36.

¹⁴ Київ у дні нацистської навали. – С.254–255.

¹⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2–4.

¹⁶ Там само. – Арк. 1.

¹⁷ Там само. – Арк. 2–3.

¹⁸ Там само. – Арк. 3.

¹⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.79–88.

²⁰ Там само. – С.74.

²¹ Там само. – С.79, 88.

²² Із ним О.Кучерук знайомий за публікацією російського перекладу у збірці «Київ у дні нацистської навали» (*Кучерук О.* Зазн. праця. – С.78. – Прим. 15).

²³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.

²⁴ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.

²⁵ Там само. – С.82.

²⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.

²⁷ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.84.

²⁸ Там само.

²⁹ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2–3.

³⁰ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.88.

³¹ *Євстаф'єва Т.* Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва // Київ і кияни. – С.56. – Прим.32.

³² Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.6. – Спр.69330-ФП. – Арк.94.

³³ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.88.

³⁴ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69330-ФП. – Арк.100, 133.

³⁵ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.

³⁶ Там само. – С.88.

³⁷ Там само. – С.80.

³⁸ *Радзевич К.* Зазн. праця. – С.122.

³⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.

⁴⁰ Там само. – С.81.

⁴¹ Там само. – С.84, 83.

⁴² *Дуда А., Старик В.* Зазн. праця. – С.84.

⁴³ *Радзевич К.* Зазн. праця // На зов Києва. – С.131.

⁴⁴ *Войновський П.* Зазн. праця. – С. 264–266.

⁴⁵ Панахида по загинутих під Базаром // Українське слово. – 1941. – 26 листоп. – Ч.67.

⁴⁶ *Войновський П.* Зазн. праця. – С.255.

⁴⁷ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.

- ⁴⁸ Кучерук О. Зазн. праця. – С.82–83.
- ⁴⁹ Там само. – С.83–84.
- ⁵⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.
- ⁵¹ Войновський П. Зазн. праця. – С.254.
- ⁵² Цит. за: Малаков Д.В. Київ: 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.177.
- ⁵³ Київ у дні нацистської навали. – С. 239. У доповіді помилково зазначена дата початку пожеж – 25 вересня.
- ⁵⁴ Хорошуніова І. Первый год войны: Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С.50–57.
- ⁵⁵ Там же. – С.59–60.
- ⁵⁶ Городиський З. Зазн. праця. – С.26–27.
- ⁵⁷ Войновський П. Зазн. праця. – С.257, 260.
- ⁵⁸ Там само. – С.260.
- ⁵⁹ Кучерук О. Володимир Багазій – міський голова Києва у 1941–1942 рр. // Друга світова і доля народів України: Тези доповідей 2-ї Всеук. наук. конф. – К., 2006. – С.39.
- ⁶⁰ Хорошуніова І. Указ. соч. – С.70.
- ⁶¹ Українське слово. – 1941. – 4 листоп. – Ч.48.
- ⁶² Малаков Д.В. Зазн. праця. – С.303.
- ⁶³ Хорошуніова І. Указ. соч. – С.71.
- ⁶⁴ Гартимів М. Зазн. праця. – С.146.
- ⁶⁵ Верига В. Зазн. праця. – С.143.
- ⁶⁶ Гартимів М. Зазн. праця. – С.146.
- ⁶⁷ Хорошуніова І. Указ. соч. – С.72.
- ⁶⁸ Войновський П. Зазн. праця. – С.254.
- ⁶⁹ Хорошуніова І. Указ. соч. – С.59.
- ⁷⁰ Там же. – С.75.
- ⁷¹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К., 2000. – С.82.
- ⁷² Там же. – С.84.
- ⁷³ На цю помилку звернув увагу О.Кучерук: Кучерук О. Зазн. праця. – С.75–76.
- ⁷⁴ Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. – К., 1997. – С.93. Пор.: ДАКО. – Ф.Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.
- ⁷⁵ Левітас Ф. Зазн. праця. – С.94.
- ⁷⁶ Шлаен А. Бабий Яр: Худож. публіцистика. – К., 1995. – С.185.
- ⁷⁷ Коваль М.В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // Новая и новейшая история. – М., 1998. – № 4. – С.20.
- ⁷⁸ Там же. – С.16.
- ⁷⁹ Там же. – С.21.
- ⁸⁰ Там же. – С.15–16. – Прим. 5.
- ⁸¹ На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / Зред. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К., 1994. – 540 с. (На титульному аркуші зазначено рік видання 1993-й, можливо тому, що книгу було здано складання ще 9 липня. Але підписано до друку її лише 1 грудня 1993 р., тобто вийти вона мала десь на початку 1994 р.).
- ⁸² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці: Український Народний Дім в Чернівцях, 1995.
- ⁸³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.1–4.
- ⁸⁴ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр.769. – Т.1. – Ч.2. – Арк.10–14.
- ⁸⁵ Шлаен А. Указ. соч. – С.186–189.
- ⁸⁶ Подольський А.Ю. Нацистський геноцид на Україні (1941–1944): основні етапи розвитку // Холокост, «єврейський вопрос» і сучасне українське суспільство / Ред. Ю.М. Ляховицький. – Харків; Ієрусалим, 1996 (далі – Холокост, «єврейський вопрос» і сучасне українське суспільство.) – С. 92.
- ⁸⁷ Шульмейстер Ю.А. Гітлеризм в історії євреїв. – К., 1990. – С.133.
- ⁸⁸ Шлаен А. Указ. соч. – С.324.
- ⁸⁹ Там же. – С.406–410.
- ⁹⁰ Там же. – С.324.
- ⁹¹ Академія геноцида // Комсомольське знамя. – 1990. – 8 мая.

- ⁹² Подольский А., Фредекнд А. Бабий Яр – понять и ответить // <http://www.holocaust.kiev.ua>.
- ⁹³ Король В. Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943) та її виконавці // Історія в школі. – 2000. – №11/12. – С.11–12.
- ⁹⁴ Круглов А. «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // Проблемы истории Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.29.
- ⁹⁵ У літературі можна знайти твердження, що 118-й батальйон було сформовано лише у липні 1942 р. (див., напр.: Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн. II. – Санкт-Петербург, 2003. – С.124). Але існують свідчення колишніх воєнків батальйону, які показують, що почали службу в ньому ще навесні (див., напр.: ДА СБУ. – Ф.5. – Спр.65390. – Т.1. – Арк. 9).
- ⁹⁶ Король В.Ю., Мошук І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9/10. – С.35.
- ⁹⁷ Король В. Бабий Яр: відоме і невідоме // Голос України. – 1991. – 14 серп. – №156; Король В.Е. Гитлеровский геноцид еврейского населения и военнопленных на оккупированной территории Украины в отечественной историографии // Холокост, «еврейский вопрос» и современное украинское общество. – С.80.
- ⁹⁸ Король В.Ю. До питання трагедії радянських військовополонених на території України (1941–1944 рр.) // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнарод. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С.132.
- ⁹⁹ Дуда А., Старик В. Зазн. праця. – С.154–158.
- ¹⁰⁰ Свадебна Л. ... Прийдеться відповідати перед Богом, народом, історією // Товариш. – 1993. – Січ. – №3 (16).
- ¹⁰¹ Кто сжег Хатынь? // Наша республика. – 1993. – 16 июля. – №28 (54) (далі – Кто сжег Хатынь?)
- ¹⁰² Гордасевич Б. Правда о Хатыни: Что мы знаем о трагедии уничтоженного белорусского села? // Киевский телеграф. – 2005. – 8–14 апр. – №14.
- ¹⁰³ Зданюк В. Я штурмовал дворец Амина: Армия без грифа «Секретно». – Минск, 1992. – С.129–142.
- ¹⁰⁴ Див., напр.: Зданюк В. Указ. соч. – С.135.
- ¹⁰⁵ ДА СБУ. – Ф.68. – Спр.10. – Т.2. – Арк. 250.
- ¹⁰⁶ Там само. – Арк.258.
- ¹⁰⁷ Зданюк В. Указ. соч. – С.133–134.
- ¹⁰⁸ ДА СБУ. – Ф.68. – Спр.10. – Т.1. – Арк.1.
- ¹⁰⁹ Шлаен А. Указ. соч. – С.411–413.
- ¹¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1301. – Арк.77.
- ¹¹¹ Див. «Розрахунок часу» засідання Секретаріату (Там само. – Арк.11).
- ¹¹² Там само. – Арк.76.
- ¹¹³ Там само. – Арк.2.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк.77–82.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк.82.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк.81.
- ¹¹⁷ ДА СБУ. – Ф. 68. – Спр.10.
- ¹¹⁸ <http://www.khatyn.by/ru/genocide/expeditions/polic118/>
- ¹¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1574. – Арк.202.
- ¹²⁰ Там само. – Арк.201.
- ¹²¹ Кто сжег Хатынь?
- ¹²² Горелик Е. Убиение Хатыни: палачи и подручные: Неизвестные подробности известных событий // Белорусская деловая газета. – 2003. – 5 мар. – №14.
- ¹²³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.569. – Арк.124–135.
- ¹²⁴ Там само. – Арк. 136–143, 144–156.
- ¹²⁵ Там само. – Спр.583. – Арк.3.
- ¹²⁶ Там само. – Спр.585. – Арк.70–71.
- ¹²⁷ Там само. – Оп.10. – Спр.3517. – Арк.14.
- ¹²⁸ Там само. – Арк.21.
- ¹²⁹ Там само. – Спр.3410. – Арк.35.

- ¹³⁰ Там само. – Арк.39.
¹³¹ Там само. – Спр.3519. – Арк.101.
¹³² Там само. – Спр.3414. – Арк.30.
¹³³ Шлаен А. Указ. соч. – С.25.
¹³⁴ Там же. – С.26.
¹³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.585. – Арк.67.
¹³⁶ Там само. – Оп.10. – Спр.3517. – Арк.20.
¹³⁷ Там само. – Оп.11. – Спр.659. – Арк.237–239.
¹³⁸ Шлаен А. Указ. соч. – С.31.
¹³⁹ Там же. – С.185.
¹⁴⁰ Там же.
¹⁴¹ Там же. – С.285–286.
¹⁴² Там же. – С.413.
¹⁴³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3017. – Арк.5, 11.
¹⁴⁴ Зданюк В. Указ. соч. – С.138.
¹⁴⁵ Там же. – С.141.
¹⁴⁶ Гордасевич Б. Указ. соч.
¹⁴⁷ Горелик Е. Указ. соч.
¹⁴⁸ Кто сжег Хатынь?
¹⁴⁹ Там же.
¹⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1301. – Арк.77.
¹⁵¹ Там само. – Арк.79.
¹⁵² Там само. – Арк.81–82.

This article explores the painful and politicized question of the participation of the Bukovyna Kurin' (Company) in the mass execution of the Jewish population of Kyiv in September and October 1941. Three aspects of the event are analyzed: the history of Kyiv's occupation during the first months and the formation of the local police; current Ukrainian historiography of these events and; the counterpropaganda war waged by the Soviet Union at the end of the 1970s and the first half of the 1980s.
